

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈՎՄԱ ՎԱՆԱՆՂԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՐՓԻՆԵ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Հոգվածն անդրադառնում է ԺԷ-ԺԸ դդ. Արևմտյան Եվրոպայի հայկական տպարաններից ամենանշանավորներից մեկին՝ Հոլանդիայի մայրաքաղաք Ամստերդամի հայկական տպարանի գործունեությանը: Այդտեղ գրքերի տպագրությունը, սկսվելով 1660 թվականից, առժամանակյա դադարից հետո շարունակվում է մինչև 1716 թ., ամբողջ 57 տարի, ապա դադարում ընդմիջտ: Ամստերդամի հայկական տպարանի պատմության մեջ նշանակալի դեր է խաղացել Վանանդեցիների տպարանը, որի հիմնադիրը հայ տպագրության պատմության նշանավոր դեմքերից մեկն է՝ Գողթն գավառի Սբ. Խաչ վանքի եպիսկոպոս Թովմա Վանանդեցի Նուրիջանյանը: 1695-1700թթ. ընթացքում Թովմա Վանանդեցին հրատարակում է 14 գիրք, որոնք աչքի են ընկնում իրենց հարուստ գեղարվեստական հարդարանքով:

Քանալի քառեր – տպագիր գիրք, հրատարակություն, Թովմա Վանանդեցի, եպիսկոպոս, գաղութ, հանձնարարական նամակ:

Հայկական այն առևտրական գաղութների շարքում, որոնք, միջին դարերից սկսած, տարբեր ժամանակաշրջաններում հաստատվել են Եվրոպական այլևայլ կենտրոններում, կարևոր տեղ է գրավում Ամստերդամի՝ Հոլանդիայի այս նշանավոր քաղաքի հայ գաղութը: Այստեղ է, որ հայ տպագրությունը, եթե ոչ իր ծագումը, գեթ իր անդրանիկ փայլուն շրջանն է ունեցել՝ տպագրելով այնպիսի գործեր, որոնք դեռ այսօր էլ կազմում են տպագրական արվեստի զարդը:

Եվ իրոք, ԺԷ-ԺԸ դդ. Արևմտյան Եվրոպայի հայկական տպարանների մեջ առանձնապես ուշագրավ է Հոլանդիայի մայրաքաղաք Ամստերդամինը, որտեղ հայերեն գրքերի տպագրությունը, սկսվելով 1660 թ., առժամանակյա դադարից հետո շարունակվում է մինչև 1716 թ., ամբողջ 57 տարի, և ապա վերջանում ընդմիջտ: Հոլանդիայի այս քաղաքում ԺԷ դարում գոյություն է ունեցել՝ հայկական մի այնպիսի ստվար գաղութ, որ կառուցել է նույնիսկ իր եկեղեցին: Ամստերդամի տպարանի հիմնադիրն է դպիր Մատթեոս Ծարեցին¹:

«Սուրբ Էջմիածին և Սուրբ Սարգիս» տպարանի պատմության մեջ իր հրատարակչական գործունեությամբ առանձնանում է Գողթն գավառի Սբ.

---

¹ Ռ. Իշխանյան, Հայ գրքի պատմություն, հտ. 1, Հայ տպագիր գիրքը 16-17-րդ դարերում, Երևան, 1977, էջ 408:

Խաչ վանքի եպիսկոպոս Թովմա Վանանդեցի Նուրիջանյանը²:

1694 թ. Իսպանիա-Ատլանտյան օվկիանոս-Անգլիա ճանապարհային գծով Ամստերդամ է հասնում Թովմա եպիսկոպոս Նուրիջանյան Վանանդեցին՝ Եռամեծ վարդապետը: Վերջինս 1694 թ. անցնում է տպարանի գլուխը³: Սակայն մինչ նրա ժամանելը Հոլանդիա Ամստերդամում էին գտնվում Թովմա Վանանդեցու եղբոր որդիները՝ Միքայել և Ղուկաս Վանանդեցիները, և մորեղբոր որդին՝ Մատթեոս Վանանդեցին: Վանանդեցիների տպագրական գործունեության կազմակերպողը և մղիչ ուժը դառնում է հենց ինքը՝ Թովմա Նուրիջանյանը՝ «վեհափայլ եպիսկոպոս եւ բազմաջան վարդապետ»⁴, «եպիսկոպոսն Սրբոյ Խաչի վանիցն Գողթնեաց»⁵:

1695 թ. սկիզբը համարվում է Ամստերդամի տպարանի երկրորդ և պտղառատ գործունեության շրջանը: Թովմա Վանանդեցին գրաշարապետն էր, իսկ Ղուկաս և Միքայել եղբայրները՝ խմբագրողներ և սրբագրիչներ: Վերջիններս եղել են կրթված անձնավորություններ՝ քաջ տեղյակ լինելով և՛ հայերենին, և՛ լատիներենին: Թովմա Վանանդեցին նպատակ ուներ նաև իր թեմի մեջ հիմնելու լատինա-հայկական դպրության մի բարձրագույն ուսումնարան, որը պետք է ծառայեր բոլոր այն քրիստոնյաների կրթությանը, որոնք գտնվում էին օտարների տիրապետության տակ: Հոլանդական վարպետները վկայում են, որ Թովմա Վանանդեցին ջանքեր է գործադրել՝ իր տպարանը հայրենիք տեղափոխելու, բայց հաջողության չի հասել:

Քսաներկու տարիների ընթացքում (1695-1717 թթ.) Վանանդեցիները հրատարակում են 19 գիրք: Բոլոր գրքերը նշանավոր են իրենց կատարելությամբ և օգտակարությամբ:

Վանանդեցիների առաջին հրատարակությունը «Համատարած աշխարհացոյց» կոչվող քարտեզն է՝ հրատարակված 1695 թ.: Քարտեզը հրատարակվել է իր «Բանալի համատարածի աշխարհացոյցին մերոյ նորածնի» կոչվող գրքույկով, որի հեղինակն է Ղուկաս Վանանդեցին: Գրքույկը հրատարակվել է 1696 թ.: Դա մի մեծադիր (118x150 սմ), պղնձափորագիր հրատա-

² Սևակ Մ. Կ., Թովմա Վանանդեցիի տպարանը Ամստերդամի մեջ, «Հանդես Ամստերդամ», Վիեննա, 1960, Հ^ր 7, էջ 412-415:

³ Գրիգորյան Մ., Նոր նիւթեր և դիտողութիւններ հրատարակիչ Վանանդեցուց մասին, Վիեննա, 1969, էջ 14,15 (այնուհետև՝ Նոր նիւթեր և դիտողութիւններ հրատարակիչ Վանանդեցուց մասին):

⁴ Խորենացի Մովսէս, Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան, Ամստերդամ, 1695:

⁵ «Բանալի համատարածի աշխարհացոյցին», Ամստերդամ, 1696, էջ 3:

րակություն է՝ կատարված բարձր ճաշակով: Այդ տվյալները համարվում են ստույգ և անվիճելի. նշված քարտեզի մասին որոշակի և դրականորեն արտահայտվել են ոչ միայն Գ. Լևոնյանը, Լեոն, այլև Մխիթարյան միաբանները⁶: Քարտեզի վրա, որ առաջինն էր հայոց մեջ, պատկերված են երկու կիսագնդեր, որոնք փոխադրել կամ այսպես ասած հայացրել է Թովմա Վանանդեցին: Ունի նաև հիշատակարան: Նրա փորագրիչներն են եղել հոլանդացի Ադրիան և Պետրոս Սկոմբեկ եղբայրները, որոնք աշխատել են Ղուկաս Վանանդեցու անմիջական մասնակցությամբ⁷: Քարտեզը գեղեցիկ է, զարդարված է հունական դիցաբանությունից և աստղաբաշխությունից վերցված պատկերներով, որոնց կատարումը գերազանց է: Չորս անկյունում նկարված են տարվա չորս եղանակներին համապատասխան կրոնական իմաստի բնական տեսարաններ: Քարտեզի գրվածքն ու շարադրանքը կատարված են նուրբ և մաքուր, լավ թղթի վրա և որակյալ նյութերով: Աշխարհացույցը բաղկացած է ութ թերթից, փորագրված է հայերեն, բայց կենտրոնում միայն լատիներեն տառերով փորագրիչ վարպետների անուններն են: Նրա վրա կա Թովմա եպիսկոպոսի հիշատակարանը: Այս գեղեցիկ գործը, որի գլխավոր արդյունքը պատկանում է Ղուկաս Վանանդեցուն, այժմ էլ հիացմունքի առարկա է ինչպես իր կազմությամբ, այնպես էլ փորագրությամբ: Եվ որպեսզի ամեն ոք հնարավորություն ունենա օգտվելու դրանից, Թովմա Վանանդեցին դրան կցել է «Բանալի համատարած Աշխարհացույցին...» անունը կրող առաջաբանը⁸: Քարտեզագրության պատմության մեջ հայկական առաջին այս տպագիր քարտեզը համարվում է լավագույններից մեկն ամբողջ աշխարհում և նաև իր փորագրական արվեստով փորագրության արվեստի պատմության կարևորագույն էջերից է: Դժվար է պատկերացնել, որ առաջին հայատառ քարտեզը լույս է ընծայվել այդպիսի մեծ ծավալով, այդպիսի բարդ բովանդակությամբ, այդպիսի շքեղ զարդանկարներով:

Առաջին տպագիր գիրքը, որ հրատարակում է Թովմա Վանանդեցին, պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է: Այս գիրքն ունի «Ազգաբանութիւն Տոհմին Յաբեթեան, յօրինեալ ի Մովսէս Խորենացոյ յեռամեծ վարդապետէ և յոգներախտ Քերթողաօրէ» վերնագիրը: Գիրքը համարվում է Վանանդեցիների երկրորդ հրատարակությունը: Այն հայ ժողովրդի

⁶ **Սարգիսյան Ա.**, Հոլլանդացի եւ հայերը ԺԶ-ԺԹ դարերում, «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1927, Հ^դ 7, էջ 392, 393:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ **Բաբայան Ա.**, Հայ գիրքը և տպագրությունը, Երևան, 1963, էջ 57-63:

ծագումնաբանության մասին առաջին հետաքրքիր և ծանրակշիռ կարևորություն ունեցող երկն է: Այդ իսկ պատճառով Վանանդեցի եղբայրները հանձն են առնում հրատարակել այն. գործն ավարտի է հասնում 1695թ.: Աշխատության պատմական նշանակության համար Վիլհելմ և Վիսթոն եղբայրները, լատիներեն թարգմանելով այն, 1736 թ. հրատարակում են Լոնդոնում⁹: Գիրքը բաղկացած է 487 էջից: Այս երկու գործերը բավական էին անմահացնելու Վանանդեցի Նուրիջանյան ընտանիքի անունը¹⁰:

Մյուսը Թովմա Գեմբացու «Յաղագս համահետևման Քրիստոսի» գիրքն է՝ հրատարակված 1696 թ.: Այս գիրքը թարգմանել է Հովհաննես վարդապետ Հովվ Կոստանդնուպոլսեցին Ջուղայեցի խոջա Սահրատի որդի պարոն Գասպարի խնդրանքով: Առաջին անգամ այն տպվել է 1674 թ. Հռոմի «Հավատոյ Տարածման» տպարանում: 1696 թ. Թովմա Վանանդեցին վերատպում է գիրքը¹¹:

Հաջորդ գիրքը «Դուռն իմաստութեան կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան»-ն է, հրատարակված 1699-1700 թվականներին: Այն կազմված է հատուկ «Նորեկ դեռակիրթ և Հայկազունեաց մանկանց» համար, մի դասագիրք զբոսարան է, որը սկսվում է համառոտ քերականությամբ: Գիրքը համարվում է մանկական տարրական գիտելիքների ուսուցողական գրքույկ, որի մեջ գետեղված են նաև երազահան, գուշակարան:

1699 թ. Վանանդեցիները հրատարակում են «Գանձ չափոյ, կշոյ, թույլ և դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը: Այն գերազանցապես հայ վաճառականների համար գործնական կարևոր նշանակություն ունեցող անհրաժեշտ գիրք է: Մի ձեռնարկ է վաճառականության համար՝ պարունակելով չափերի և կշիռների, ապա նաև երկրների և քաղաքների մասին տարատեսակ տեղեկություններ: Գիրքն աշխարհի տարբեր չափերի, դրամների և կշիռների մասին է: Այս գիրքն իսկապես մի «Գանձ» է, հայ վաճառականների, մասնավորապես Ամստերդամում հաստատված ջուղայեցիների համար, որոնք անմիջական հարաբերությունների մեջ էին զանազան առևտրական շուկաների հետ և ստիպված էին տեղյակ լինել այդ երկրների դրամներին, չափերին¹²:

1698 թ. հրատարակում են «Տոմարը»: Տոմարագետ Ազարիա Ջուղա-

⁹ **Խորենացի Մովսես**, Պատմություն և Աշխարհագրություն, հայ. և լատ., Լոնդոն, 1736:

¹⁰ Թէոդիկ, ՏԻՊ ՈՒ ՏԱՌ, Նմանահանութիւն, Երևան, 2012, էջ 167 (Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, այնուհետև՝ ՏԻՊ ՈՒ ՏԱՌ):

¹¹ Նոր նիւթեր և դիտողութիւններ հրատարակիչ Վանանդեցոց մասին, էջ 29, 30:

¹² **Առաքել Սարգիսյան**, Հոլանդան և հայերը, Վիեննա, 1926, էջ 115, 116:

յեցին 1616 թ. կազմել էր բարեփոխված և որոշակի ճշգրտումներով հայոց նոր տոմար, որն ավելի գործածական էր Պարսկաստանում և Հնդկաստանում, որտեղ մեծ քանակությամբ հայեր էին բնակվում: Թովմա Վանանդեցին նկատի ունենալով, որ Ամստերդամում բնակվում են ջուդայեցի և հնդկահայ մեծանուն առևտրականներ, հրատարակում է այս տոմարը: Տպագրված է վայելագիր և գեղեցիկ հորինվածքով: 1698-1700 թվականներին Վանանդեցիները հրատարակում են «Նոր Կտակարանը»:

1702 թ. տպվում է «Բնաբանության իմաստասիրական» գիրքը, որ հրատարակվում է երկու հատորով: Այն հայերեն տպագիր առաջին գիրքն է քիմիայի, օդերևութաբանության և բնության վերաբերյալ: 1704 թ. Վանանդեցիները հրատարակում են «Պաշտոն Աստուածային» գիրքը, որը լատիներենից թարգմանել էր Ղուկաս Վանանդեցին: Այն պատկերազարդ, գեղեցիկ գիրք է: Գրքի առաջին երեսի պատկերը ներկայացնում է խորան՝ Խաչելությամբ և Քրիստոսի վարչամակով, և երկու աշտանակով: Սեղանի վրա դրված են սկիհ, բաժակներ և Ավետարան: Քահանան պատկերված է ծնրադիր՝ սեղանի առջև: Պատկերի տակ գրվածքը լատիներեն է: Քահանայի զգեստավորումը լատինական է: Կա 33 պատկեր, որոնք ներկայացնում են պատարագի տարբեր հատվածներ: Գիրքն ունի հիշատակարան:

1702-1703 թվականներին հրատարակվում է «Շարակնոցը»: «Շարակնոցը» հոգևոր երգերի՝ շարականների ժողովածու է: Նրանում շարականները բերված են ոչ թե ըստ հեղինակների, այլ ըստ Հայոց եկեղեցու տոների, որոնք նվիրված են Հին և Նոր Կտակարանների, ինչպես նաև Ընդհանրական և Հայ եկեղեցական կյանքի տարբեր իրադարձություններին¹³: Յուրաքանչյուր տոնի կանոնը կազմված է տվյալ տոնին նվիրված շարականներից: Մի շարք կանոններից առաջ դրված են տոնի թեմային համահունչ փորագրանկարներ¹⁴:

1704 թ. Վանանդեցիները հրատարակում են «Յոգնադիմի Աստուածաբանական բարոյական և քաղաքական իրողութեանց սահմանքը»: 1705 թ. հրատարակվում է «Ձեռաբաժութիւն յերկինս» կոչվող գիրքը, որի հեղինակն է Յոհաննես Պոնան: Նա իր առաջին տպագրությունն էր ունեցել Հռոմում 1671 թ.: 1704 և 1705 թվականներին Վանանդեցիները տպագրում են «Համբոյր սրբութեան» և «Ժամագիրքը» գրքերը:

¹³ **Դևրիկյան Վ.**, Ոսկան Վարդապետ Երևանցի: Կյանքը և տպագրական գործունեությունը, Երևան, 2015, էջ 71 (այնուհետև՝ Ոսկան Վարդապետ Երևանցի: Կյանքը և տպագրական գործունեությունը):

¹⁴ Նույն տեղում:

Վանանդեցիները, Ամստերդամում հաստատվելով, զարգացրին ոչ միայն հայկական տպագրությունը, այլև մասամբ զարկ տվեցին նաև հայագիտության տարածմանը Եվրոպայում: Հայերենի ուսումը հրապուրեց մի քանի եվրոպացի նշանավոր արևելագետների, որոնք հիմնականում օգտվում էին Ղուկաս Վանանդեցու դասերից: Դրանցից երկուսի գործունեությունը կապված է Ամստերդամի տպարանի հետ: Հարկ է նշել գերմանացի Շրյոդերի կամ ինչպես ինքն է գրում հայերեն «Յոհաննես Սկրոդերեան»-ի «Գանձ Արամեան Լեզուի» վերնագիրը կրող գիրքը: Այն հայոց լեզվի ուսումնասիրությանը նվիրված ընդարձակ երկասիրություն է: Շրյոդերը եղավ առաջիններից մեկը, որ մաքրեց, լրացրեց և ամփոփեց իր նախորդների խառը և շատ անգամ սխալ տեղեկությունները հայոց լեզվի և գրականության մասին, և 1711 թ. համաշխարհային հանրությանը ներկայացրեց իր «Արամեան լեզուի գանձ» գիրքը, որն իսկապես հայկական հանրագիտարան էր հայ բանասիրության մասին¹⁵: Նա իր այս գիրքը հրատարակել է Ամստերդամում՝ հոլանդական տպարանում, օգտագործելով Վանանդեցիների տված հայերեն տառերը: Շրյոդերն այս երկասիրության «Դաանութին Հաատոյ եկեղեցեաց Հայաստանեայց» բաժինը հրատարակել է Լոնդոնում 1780 թ.: Նա թողել է նաև երկու անտիպ երկասիրություն:

Շրյոդերի չափ եթե ոչ ավելի նշանավոր է մյուս հայագետը՝ Լա Կրոզ Գադիացին, որը բազմաթիվ լուրջ պատմական ուսումնասիրություններ ունի արևելագիտության վերաբերյալ: Նրա լավագույն աշխատանքը համարվում է տպարան Հաագայում 1724 թ. հրատարակված «Քրիստոնյաների պատմությունը Հնդկաստանում» (*Histoire du Christianisme des Indes*) կոչվող աշխատությունը, և 1739 թ. Հոլանդիայի մայրաքաղաքում տպված «Քրիստոնյաների պատմությունը Էթիոպիայում և Հայաստանում» (*Histoire du Christianisme d’Ethiopie et d’Arménia*) գիրքը, և դրանցից բացի բազմաթիվ անտիպ հեղինակություններ, որոնցից մեծ մասն արևելյան լեզուների բառագրքեր են, որոնց թվում առաջին տեղն է գրավում հայ-լատին բառարանը¹⁶:

Վանանդեցիներն Ամստերդամում կապեր են հաստատում ժամանակի մի քանի նշանավոր գիտնականների հետ: Նրանց էր այցելում հոջակավոր գերմանացի փիլիսոփա, մաթեմատիկոս Հոթֆրիդ Վիլհելմ Լայբնիցը:

¹⁵ **Raymond H. Kévorkian**, Préface par Jean-Pierre Mahé, Catalogue des Incunables Arméniens (1511/1695) ou chronique de l'imprimerie Arménienne. Genève 1986, p. XXVIII.

¹⁶ Յուզարձան, Մխիթարյան Միաբանություն, Վիեննա, 1911, էջ 181:

1713-1717 թվականների ընթացքում Ղուկաս Վանանդեցին հաջորդաբար հրատարակում է «Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանի» (1713թ.), «Պարզասումար Ազարիայի» (1714թ.), «Սաղմոսարան» (1714-1715թթ.), «Պատկերասէր պատկերատեսագ» (1716թ.), «Ժամագիրք» (1717թ.) գրքերը:

Վանանդեցիների հրատարակությունները տպագրական արվեստի տեսակետից մի քայլ առաջ էին նույնիսկ Ոսկանյան տպագիրների համեմատ: Ամստերդամի հայկական տպարանի առաջին շրջանում տպագրված գրքերի կեսից ավելին եկեղեցաձիսական ժողովածուներ են, ինչը պատահական չէ: Հռոմը սկսել էր տպագրել հայոց եկեղեցաձիսական գրքերը համապատասխան «սրբագրություններով և խմբագրություններով», այսինքն՝ հարմարեցնելով հռոմեական եկեղեցու ձեսին և դավանանքին: ԺԷ դարի կեսին չէին բավականացնում հայոց եկեղեցական արարողությունների ձեռագիր ընդօրինակությունները, ուստի վտանգ կար, որ պապական քարոզչության հրատարակություններով կձևափոխվեր հայ ծեսը: Նույն այս վտանգով էր թելադրված նաև Վանանդեցի վարդապետի կողմից հիշյալ հրատարակությունը:

Այն բացառիկ տեղը, որ գրավում է Ամստերդամի օջախը հայ գրքի ու տպագրության պատմության մեջ, չի սահմանափակվում միայն աշխատողների անձնագոհի աշխատանքով, այլև աչքի է ընկնում գրական, հրատարակչական և տպագրական այն գործունեությամբ, որ հանդես են բերել օջախի անխոնջ մշակները հայ գրքի ու տպագրության զարգացման գործում: Այստեղից է սկսվում իր ամբողջության մեջ վերցված հայ տպագիր գրքի բազմաբովանդակությունը, հրատարակվում են ժողովրդի համար պատմական, աշխարհագրական, դպրոցական-ուսումնական գրքեր: Առաջին անգամ այստեղ են հրատարակվում մեր պատմիչների երկերը:

Պետք է նշել, որ այս օջախի հրատարակած գրքերը համարյա չեն զիջում այդ ժամանակ մեծ զարգացում ունեցած եվրոպական գրքի տպագրական տեխնիկային: Ոսկան Երևանցու «Աստվածաշնչի» (1666 թ.) բարձրորակ տպագրությունը Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս ԺԴ թագավորի հատուկ ուշադրությանն ու հավանությանն է արժանանում: Այս օջախում է առաջին անգամ տպագրվել Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ը (1669 թ.), որն ուշադրության արժանի է նրանով, որ հեղինակը մեր պատմիչներից առաջինն էր, որի կենդանության օրոք տպագրվեց իր երկը (Դավրիժեցին մահացել է 1671 թ. էջմիածնում):

Եվ այսպես, Ամստերդամի «Աբ. Սարգիս և Աբ. Էջմիածին» տպարանը, որը վաթսույն տարուց ավելի արդյունավետ գործունեություն էր ծավալել,

1717 թ. բոլորովին լռեց: Դրանով Եվրոպայում երկար ժամանակ ընդհատվում է հայկական ինքնուրույն տպագրությունը, հայերեն գրքեր տպագրվում էին միայն իտալացիների տպարաններում: Եվրոպայում որևէ հայկական տպարան չի գործում, մինչև որ 1776 թ. Տրիեստում և 1789 թ. Վենետիկում բացվում են Մխիթարյանների զույգ տպարանները:

Մեծապես մխիթարական է գոնե այն փաստը, որ տպարանի գույքը, այսինքն՝ տառերի ամբողջ կազմը Ղուկասի մահից հետո անցավ Մխիթարյան միաբանության ձեռքը և հետագայում ծառայեց Մխիթարյան տպարանի ծաղկմանը^{17,18}:

Ինչպես տեսանք, հաղթահարելով բազմաբնույթ դժվարություններ, այնուամենայնիվ մի խումբ հայ մտավորականների հաջողվեց օտար ափերում հիմնադրել տպարան և հրատարակել կարևորագույն գրքեր, որոնց թվում հիշատակության են արժանի հատկապես հայոց լեզվով առաջին տպագիր հայատառ քարտեզը, Աստվածաշունչը, առաջին Շարակնոցն ու աշխարհիկ առաջին գրքերը:

ЕПИСКОП ТОВМА ВАНАНДЕЦИ И ЕГО ИЗДАНИЯ

СИМОНЯН АРПИНЕ

В статье упоминается деятельность одного из самых известных армянских издательств, расположенных в Западной Европе, в столице Голландии, Амстердаме. Здесь публикация книг, начиная с 1660 года, до временной паузы продолжалась до 1716 года, всего 57 лет. В истории амстердамской печати значительную роль играло издательство, основанное епископом церкви Сятого Креста провинции Гохтн, Товма Ванандеци Нуридджаняном. В период с 1695 по 1700 годы Товма Ванандеци издает 14 книг, которые отличались богатым художественным оформлением.

Ключевые слова – печатная книга, издание, Товма Ванандеци, епископ, колония, рекомендательное письмо.

¹⁷ Պողոսեան Յովհ., Հոլանտայի հայկական տպարանները, «Արեգակ», Լոնդոն, 1966, հ. 28, էջ 4, 5:

¹⁸ Դևրիկյան Վ., Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, Մասն Գ, Սուրբ Ղազարից Սուրբ Էջմիածին, 18-րդ դար, Երևան, 2016, էջ 84:

BISHOP TOVMA VANANDETSI AND HIS PUBLICATIONS

SIMONYAN ARPINE

The article refers to the activity of one of the most famous Armenian publishing houses located in the Western Europe, in the capital of Holland, Amsterdam. Here the publishing of books has begun from 1660, then stopped temporarily and soon continued till 1716, for 57 years, afterwards was closed forever. In the history of the Amsterdam's publishing house Tovma Vanandetsi Nurijanyan, the bishop of the Saint Khach monastery of the Gokhtn region is famous for his publishing activities. From 1695 to 1705 Tovma Vanandetsi published 14 richly decorated books.

Key words – printed book, publication, Tovma Vanandetsi, bishop, colony, recommendation letter.

ԹՈՎՄԱ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ

